

УДК 264-931; 247.9 (477 85/87)
С 79

Р. Г. СТЕФ'ЮК,

*кандидат мистецтвознавства,
завідувач відділу художнього розпису
Косівського училища прикладного та
декоративного мистецтва ЛНАМ,
м. Косів, Україна*

**СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
РІЗЬБЛЕНИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ РУЧНИХ ХРЕСТІВ
ГУЦУЛЬЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XX СТОЛІТТЯ**

Стеф'юк Р. Г. Стилiстичнi особливостi рiзьблених дерев'яних ручних хрестiв Гуцульщини першої половини ХХ столiття. У статтi подано вiдомостi про виявленi новi артефакти рiзьблених ручних хрестiв Гуцульщини. Проаналiзовано характернi особливостi їх форми, iконографiї, а також стилiстичнi пiдходи до художньо-композицiйного рiшення на прикладi збережених зразкiв.

Ключовi слова: гуцульський ручний хрест, стилiстика, рельєфне рiзьблення.

Стеф'юк Р. Г. Стилистические особенности резных деревянных ручных крестов Гуцульщины первой половины ХХ века. В статье представлены сведения о выявленных новых артефактах резаных ручных крестов Гуцульщины. Проанализированы характерные особенности их формы, иконографии, а также стилистические подходы к художественно-композиционному решению на примере сохранных образцов.

Ключевые слова: гуцульский ручной крест, стилистика, рельефная резьба.

Stefiuk R. Style and carving of wooden hand Hutsul crosses of the first half of the 20th century. The article reveals data about new archetypes of carved hand crosses discovered in Hutsulshchyna. The author analyzes characteristic peculiarities of their shapes, iconography and style of artistic composition taking the samples preserved as an example.

Key words: Hutsul hand cross, style, three-D carving.

Постановка проблеми. Незнищенна і непервершена сила хреста криється в його багатій та глибинній семіотиці, започаткованій ще в дохристиянський період і збагаченій упродовж тисячоліть, яку обминули нищівні лихоліття іконоборства. Знакова суть хреста, а звідси його роль і місце в духовній культурі українців, обумовлені їх релігійним світоглядом та синкретизмом вірування [1: 81]. Зображення хреста виконували найрізноманітнішими техніками в усіх можливих матеріалах, створювали його з мистецькою вигадкою та хистом. Учені рідко бралися за дослідження хреста як твору мистецтва. Відомими є праці про ручні різьблені хрести Людвіга Вержбіцького [2], Олени Степанової [3], Віри Свенціцької [4]; їх типологію та мистецтвознавчий аналіз здійснили сучасні дослідники Михайло Станкевич [5], Софія Боньковська [6], Микола Моздир [7] та інші.

Осередки різьблених ручних хрестів у західних областях України можна виявити шляхом топографічного, часового та стилістичного аналізу творів у музейних збірках, приватних колекціях, а також у окремих культурних спорудах. Художні особливості різьблених ручних хрестів деяких осередків дають можливість окреслити регіональні чи субрегіональні відміни їхньої техніки та стилістики.

Проте, як показало дослідження, дерев'яні ручні хрести Гуцульщини – недостатньо вивчене культурне явище, що перебуває в постійному розвитку та вимагає глибокого мистецтвознавчого аналізу.

Виклад основного матеріалу. В українському сакральному мистецтві хрест має яскраво виражені тектонічно-стилістичні родові ознаки, а його типологія налічує сім груп: архітектурні, увінчучі, меморіальні, літургійні, нагрудні, ікони-хрестики, хрести-«морюки» [8: 8]. На думку професора Михайла Станкевича, «багатство хрестів в Україні, їх архетипів і варіантів – це стійка прадавня місцева традиція, яка, очевидно, пов'язана з язичницькими оберегами. Ручні хрести призначаються для церковного вжитку. Вони можуть лежати на престолі, стояти закріплені в підставках або перебувати в руках священика під час богослужіння» [9: 248].

Дерев'яні різьблені ручні хрести Гуцульщини складають окрему групу декоративно-ужиткового мистецтва України, що належить до кінця XIX – початку XX століття. Зазвичай вони семираменні, з держалом унизу, з фігурами дуже схематизованими й навіть примітивно геометризованими, своєрідного народного стилю, хоча з помітним впливом західноєвропейської іконографії. На Гуцульщині трапляються хрести без декоративної різьби, але з великим набором багаторамених форм. Народні майстри намагалися наслідувати прецизійність зарубіжних ремісників, але їхні багатофігурні композиції втрачають рівновагу та симетрію, а по статі – стрункість. Важливо відзначити низку особливостей, що вказують на виразний вплив мистецтва Заходу. Передусім це техніка високого рельєфу та пов'язане з нею реалістичне різьблення фігур. Західні впливи також проявляються в поодиноких випадках, наприклад: майже на всіх гуцуль-

ських хрестах Богородиця з Дитям зображена в короні й на півмісяці. [9: 257]. Ручні хрести Гуцульщини кінця XVIII – першої половини XIX століття не відрізняються іконографічно та стилістично від аналогічних творів Покуття та Поділля.

Хрести Надвірнянщини є лаконічними, із простішою пластичною та композиційною розробкою зображень, значна частина яких уміщена в центрі хреста й на раменах, зберігаються обрамлення контура. Іконографічні сюжети займають майже всю площину хреста або найважливішу його частину (середнє перехрестя та середню частину стрижня).

Фігурне різьблення зустрічаємо на ручних хрестах у вигляді поодиноких фігур (дві й більше) або як зображення багатофігурних сцен, хрестів з іконографічними різьбленими сюжетами, які, ймовірно, створені під впливом гравюр, ікон. Їх є багато й походять вони з другої половини XVII століття. Головною і центральною темою з одного боку хреста є різьблене Розп'яття з пристоячими (або без них), з іншого боку – Хрещення. Згодом зображували Богородицю на повен зріст із Дитям [9: 250-252].

Головною технікою виконання ручних хрестів було різьблення, що належить до найдавніших і найвиразніших технік художнього декорування. Застосовувалася найчастіше техніка плоского різьблення, переважно контурного та виїмчастого. Його виконували одним чи кількома різцями (долотами). Воно чітке й лаконічне, як контурна лінія, що скупко окреслює форму, передусім, геометричного характеру, та кілька паралельних ліній або діагональних косих і перехресних жолобків дають своєрідну графічну виразність площини дошки.

Велику мистецьку цінність становить група ручних дерев'яних хрестів, виявлена під час польових досліджень. Вони зберігаються в гуцульських церквах Верховинського, Надвірнянського районів та у приватних збірках.

Іл. 1. Ручний хрест із церкви с. Чорний Потік Надвірнянського району (зворотня сторона)

Декоративною стилізацією та фігурною композицією вирізняється вирішення ручного хреста із приватної колекції Тимінського Івана, с. Чорний Потік Надвірнянського району (іл. 1). Предмет сакрального призначення зберігся неповністю (ручка хреста майже відсутня). Із лицевої сторони, на

середньому перехресті, народний майстер зображує Розп'яття з пристоячими. Тут застосовується типове розв'язання композиції: фігура на площині стрижня зображена в повний зріст, а дві півпостаті – обабіч на раменах хреста. Аналогічні зображення присутні й на інших ручних хрестах гуцульського регіону. За стилістикою виконання дерев'яний хрест, за М. Станкевичем, можна віднести до першого стилістичного пласта – народний з явним вираженням «примітиву» в техніці виконання та способу інтерпретації фігур [9: 247]. Зображення святих вирішено майже графічно й плоскісно, майстер використав лише неглибокі підрізи та заокруглення. На тильній стороні – Богородиця з Дитям, зображена в короні. Тло навколо фігур неглибоко посаджене й прикрашене лініями у вигляді жолобків, які перекликаються з подібним технічним прийомом на складках одягу фігур святих. На верхньому перехресті зображені цифри й літери, на нижньому – напис «ІНЦІ», елементи декору та цифри.

У вищезгаданій приватній колекції привертає увагу ще один дерев'яний ручний хрест, датований 1914 роком (с. Чорні Ослави, Надвірнянський район). Семикінцевий, з подовженою середньою поперечкою, предмет літургійного вжитку характеризується дрібним різьбленням і графічним трактуванням одягу та деталей святих (іл. 2). Обрамлення контура хреста гладке, не декороване й повторює форму рамен. Поверхня хреста розділена на шість головних площин: три перехрестя і три площини стрижня між перехрестями.

Іл. 2. Ручний хрест із церкви с. Чорний Потік Надвірнянського району (зворотня сторона)

Традиційно з лицевої сторони, на середньому перехресті, майстер зображує фігуру розп'ятого Ісуса Христа на тлі чотирираменного хреста зі скісною підніжкою, обрамленого неглибоким контуром. По обидва боки Розп'яття, у квадратах, зображені лики ангелів із крилами, виконані плоским різьбленням із незначною проробкою деталей. Постаць Ісуса видовжена та узагальнена. Над хрестом – традиційний напис «ІНЦІ» зі смужкою гуцульського мотиву «кривулька». Цим же мотивом оздоблене тло верхнього та нижнього рамен. Їхня горизонтальна площина містить літери слів. У тракту-

ванні та інтерпретації іконографічних зображень відчутна рука народного майстра.

На середній частині стрижня тильної сторони хреста із с. Чорні Ослави зображена Богородиця з Дитям на руках у короні. По обидва боки – півпостаті двох святих теж у коронах (очевидно, Марія Магдалина та її сестра). Майстер злегка декорує тло прямими лініями та неглибокими трикутними підрізами. Богородиця майже завжди в короні, а інколи стоїть на півмісяці, що виразно вказує на вплив західної іконографії.

Іл. 3. Ручний хрест із церкви с. Чорний Потік Надвірнянського району (зворотня сторона)

Третій ручний хрест із цієї колекції є не менш цікавим, для нього характерні ще більший декоративізм та спрощення у вирішенні іконографічних зображень (іл. 3). Предмет сакрального призначення, як і попередні, семикінцевий, із подовженою середньою поперечкою. Гострі виступи між перехрестями утворюють цікавий силует. За стилістикою та інтерпретацією фігур ручний хрест має яскраво виражені ознаки «примітиву». На середньому перехресті лицевої сторони традиційно зображене Розп'яття. На відміну від аналогічного зображення попереднього хреста, де фігура більш витончена, на цьому предметі літургійного вжитку постаць Ісуса присадкувата, голова збільшена, нижні кінцівки вкорочені. Верхні та нижні кінцівки, грудна клітка заокруглені до неглибоко посадженого тла. Обличчя дуже узагальнене, його графічне трактування перекликається з вирішенням начересленника на фігурі Ісуса. Обабіч фігури Ісуса, у прямокутниках, уписані літери. Бокові частини нижнього рамена вирішені ідентично. Горизонтальна площина верхнього перехрестя відокремлена від центральної композиції. Майже по всій довжині майстер залишає чисту площину, яку обрамлює мотив «кривулька». Таким же технічним прийомом декорована стрижнева частина на нижньому перехресті.

На середньому перехресті тильної сторони ручного хреста – графічне зображення Богородиці з Дитям. На відміну від вищезгаданих аналогів, на голові Діви Марії немає корони. З обох сторін Богоматері, по краях середнього рамена, зображено по дві літери. Горизонтальні рамена верхнього та нижнього перехрестя вирішені ідентично – по всій довжині чисту вузьку площину обрамлює орнаментальний мотив.

Лл. 4. Ручний хрест із церкви с. Білі Ослави Надвірнянського району (зворотня сторона)

Із цієї групи складністю багатофігурної композиції привертає увагу ручний хрест із церкви Успіння Пресвятої Богородиці с. Білі Ослави Надвірнянського району (іл. 4). Семикінцевий дерев'яний хрест із подовженою середньою поперечною виконаний у техніці профілювання та рельєфного різьблення з ознаками «примітиву» в інтерпретації іконографічних сюжетів. Із лицевої сторони, на середньому перехресті, розміщено Розп'яття: постать Ісуса видовжена, зверху – традиційний напис «ІНЦІ». На нижньому перехресті зображена півпостать Богородиці з Дитям. На площині верхнього рамена – два ангели з крилами.

Із тильної сторони народний майстер зображує біблійну сцену Богоявлення. У галицькій іконографії цей сюжет відомий від початку XIV століття й трактується за усталеною візантійською схемою. У центрі перехрестя – Ісус Христос із пов'язкою на стегнах. Ліворуч від нього (у галицькій іконографії праворуч) на підвищенні Іван Хреститель із піднятими над головою Спасителя руками (у лівій руці хрест) проводить обряд хрещення, «аби здійснити всяку правду» (Мт. 3.15). Над ними «витає» голуб, що символізує Святого Духа. По обидва боки, на краях рамен, зображені ангели з крилами. Посаджене тло навколо фігур, матоване скісними, ледь помітними, графічними лініями. Тло навколо Розп'яття та Богоматері вирішене по-іншому. Стриженева частина виконана прямими підрізами до фігури Ісуса та назовні. Верхнє перехрестя декороване ідентично. На нижньому перехресті – погрудне зображення святого Миколая. Перехід рамен у стрижень народний майстер вирішує через невеличкі прямі виступи, що надає ручному хресту зубчасту форму.

У церкві Пресвятої Трійці села Ільці Верховинського району (1881) зберігаються два ручні хрести, вирішені дуже примітивно. Як і вищезгадані, їх також можна віднести до одного із дев'яти типів цієї типологічної групи – семикінцеві з подовженою середньою поперечною. Вирізані вони із м'якої породи деревини липи, яка добре піддається художньому деревообробництву, зокрема рельєфному різьбленню.

Лл. 5. Ручний хрест із церкви с. Ільці Верховинського району (зворотня сторона)

Ускладнюють форму першого ручного хреста гострі трикутні виступи по краях рамен та зубчасті підвищення між перехрестями (іл. 5). На середньому перехресті лицевої сторони – рельєфне зображення фігури людини з піднятими руками (очевидно, це Розп'яття у своєрідному баченні народного майстра). Стилїстика та манера виконання рельєфу, технічні засоби вираження та трансформації фігури дають підстави вважати, що цей предмет сакрального призначення виконав місцевий майстер. Великі диспропорції та узагальнення, наївна простота виконання – характерні особливості, що притаманні декору дерев'яного ручного хреста. Завдяки глибокому підрізу навколо фігури рельєф сприймається досить об'ємним. По обидві сторони фігури – погрудні зображення євангелістів із прикладеними до обличчя руками, що наповнюють глибоким драматизмом сцену розп'яття Ісуса Христа. Вирішені вони плоскісно, із графічним оздобленням одягу на плечовому поясі. Також площинно зображений голуб над головою фігури, що символізує Святого Духа. Декоративні площини верхнього та нижнього горизонтальних рамен заповнені неглибокими скісними лініями від центру, утворюючи таким чином трансформоване хвойне дерево. На нижньому перехресті при переході в ручку, в овалі вирізана дата «1940» (вочевидь, це рік виконання хреста). Профільовану ручку по формі обрамлює подвійний контур, а середня площина засічена скісними лініями.

На тильній стороні майже графічно зображена Богородиця з Дитям. Двофігурну композицію розміщено на середньому перехресті. Фігури святих уписані в силует гуцульського «білого гриба», який, у свою чергу, вписаний у чотирикінцевий хрест. Неглибокий підріз навколо фігур дещо підсилює виразність зображення. Надмірне посічення одягу святих і тла навколо, на жаль, призводить до втрати цільності та виявлення композиційного центру. Зверху, над раменом чотирикінцевого хреста є графічний напис «ГНЦІ» обрамлений стрічкою дрібних трикутників. Бокові частини середнього перехрестя містять такі ж погрудні зображення людей, що й на лицевій стороні, тільки тло тут дрібно за-

січене. Верхнє та нижнє рамена вирішені ідентично. На відміну від протилежної сторони, де на нижньому перехресті в овалі вирізана дата, тут зображено напис «МАТИ МОЯ».

Іл. 6. Ручний хрест із церкви с. Ільці Верховинського району (зворотня сторона)

Інший ручний хрест із церкви с. Ільці вирішений у дуже примітивній та наївній манері різьблення (іл. 6). На відміну від попереднього, профільований цей сакральний предмет значно простіше. По контуру хреста проходить досить товсте обрамлення, що виступає над декорованою площиною. На лицевій стороні нижньої частини стрижня – рельєфне зображення Розп'яття. Пропорції фігури порушені, сильно деформовані верхні та нижні кінцівки, обличчя. Гло навколо Ісуса Христа посаджене та підрізане до середини. По ньому під різним кутом до фігури проходять глибокі трикутні жолобки. Верхнє горизонтальне рамено й бокові частини середнього та нижнього перехрестя заповнені орнаментальними мотивами. Основним модулем тут виступає квадрат, що утворює два трикутники діагональною лінією. І це, очевидно, не випадково. Гуцули вірили в магичні числа й добре знали їхню символіку. Квадрат – міфоепічний символ, що має особливості геометричної фігури. Він утворює горизонтальну площину схеми світового дерева. Трикутник – це символ Пресвятої Трійці, триєдиної природи Всесвіту [10:16-18]. Тильна сторона заповнена ідентичним принципом орнаментальної композиції. Тут квадрат у різних інтерпретаціях утворює чотирикінцеві та мальтійські хрести.

Висновки. Аналіз артефактів гуцульських дерев'яних ручних хрестів дозволяє визначити їхні відмінності та характерні особливості. Ручним хрестам Надвірнянського району притаманні більш витончені пропорції фігур, у той час як хрести із Верховинського району відзначаються грубими формами та диспропорціями. Спільною особливістю є глибокий символізм у їхньому оздобленні. Народні майстри використовували магичні знаки-символи

та обереги в сюжетних композиціях. Також у оздобі сакральних предметів присутні стилізовані елементи природи краю, які майстри по-своєму переосмислювали.

Однофігурне різьблення є типовою ознакою для групи збережених ручних хрестів Гуцульщини першої половини ХХ століття. Головними зображеннями на них є, з однієї сторони, Розп'яття, з іншої – Богородиця в повний зріст (півпостать) із Дитям на руках, зазвичай у короні. Рамена середнього перехрестя включають у себе погруддя святих (пристоячі, євангелисти й ін.).

Серед робіт сучасних гуцульських народних майстрів високими художніми якістьми вирізняються ручні хрести Дмитра Федоровича Шкрібляка, що виконані в техніці традиційного глибокого різьблення із використанням інкрустації. Також плідно в цій ділянці працюють Петро та Іван Корпанюки, використовуючи потужний потенціал мистецького надбання родини Шкрібляків-Корпанюків. Вдалими новаторськими пошуками форм та поєднанням рельєфного різьблення з плосковийчастим необхідно відзначити ручні хрести відомих майстрів – викладачів Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва ЛНАМ Бзунька С. В. та Радиша М. Б., які підносять на новий якісний рівень сакральне дереворізьблення Гуцульщини.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1. Горинь Г. Хрест у світогляді та реаліях життя українців // Народознавчі зошити. – Львів: Місіонер, 2005. – № 232. – С. 81–86.
2. Вержбіцький Л. Виставка археологічна польсько-руська. – Львів, 1885.
3. Степанова О. Т. Матеріали до вивчення української дерев'яної різьби // Мистецтвознавство. – Харків, 1928. – Т. 1. – 1928/9.
4. Свенціцька В. Різьблені ручні хрести XVII – ХХ ст. – Львів, 1939. – Ч. 1–2. – 28 с.; 68 іл.
5. Станкевич М. Є. До типології хреста // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 58–65; Його ж. Дохристиянська генеза дерев'яних сакральних пам'яток XVII – XIX ст. // Альманах'94. – Львів: ЛНАМ, 1995. – С. 85–88.
6. Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX – початок ХХ ст.). – К., 1991. – 110 с.; Її ж. Надбанні хрести українських церков // Богослов'є. – Рим, 1991. – Т. 55. – С. 69–101.; Її ж. Нагрудні хрести гуцулів // Альманах'94. – Львів: ЛНАМ, 1995. – С. 105–107.
7. Моздир М. І. Архаїчні знаки / М. І. Моздир // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С. 20–23; Його ж. До генези намогильного знака в Україні // Народознавчі зошити. – 1995. – № 2. – С. 69–79.
8. Станкевич М. Є. Структура художнього тексту хреста // Народознавчі зошити. – Львів: Місіонер, 2005. – № 232. – С. 7–21.
9. Станкевич М. Є. Українське художнє дерево. – Львів: Афіша, 2002. – 480 с.
10. Гурська А. С. Мова та граматики українського орнаменту: Навчально-методичний посібник. – К.: Альтернативи, 2003. – 144 с.

Стаття надійшла до редколегії 23 липня 2016 року